

Ignasi Moreta

NO ET FACIS POSAR CENDRA

PENSAMENT I RELIGIÓ EN JOAN MARAGALL

FRAGMENTA EDITORIAL

ÍNDIX

Publicat per	FRAGMENTA EDITORIAL, SLL Plaça del Nord, 4, pral. 1.ª 08024 Barcelona www.fragmenta.cat fragmenta@fragmenta.cat
Collecció	ASSAIG, 18
Consell assessor	PERE LLUÍS FONT FRANCESC-XAVIER MARÍN JOSEP OTÓN FRANCESC TORRALBA AMADOR VEGA
Primera edició	OCTUBRE DEL 2010
Producció gràfica	INÈS CASTEL-BRANCO
Impressió i relligat	ROMANYÀ VALLS, SA
© 2010	IGNASI MORETA TUSQUETS pel text
© 2010	FRAGMENTA EDITORIAL per aquesta edició
Dipòsit legal	B. 37.645-2010
ISBN	978-84-92416-35-6
	RESERVATS TOTS ELS DRETS

<i>Prefaci</i>	9
Primera part	
LA RELIGIÓ —ROMÀNTICA— DE LA BELLESA (1860-1890)	
I Fe entusiasta infantil i refredament adolescent	37
II Naturalesa, Art i Amor	47
III Un amor burgès amb lectura anticlerical	79
IV Programa poètic	85
V Canvi d'etapa	89
Segona part	
DE L'EXALTACIÓ —POSITIVISTA— DELS FORTS A LA CRISTIANITZACIÓ DE L'EXCELSIOR (1890-1901)	
I Definitiva inserció en la societat burgesa: <i>Diario de Barcelona</i> i casament	93
II Els herois d'Ibsen, Carlyle i Nietzsche	109
III La religió com a tema i com a pretext	117
IV Darwinisme social	131
V Religió en la natura i religió institucionalitzada a <i>Visions & cants</i>	145
VI La cristianització de l' <i>excelsior</i>	177
VII Maragall, ¿positivista?	187
VIII Canvi d'etapa	195

Tercera part
UN NEOESPIRITUALISME MODERNISTA
(1901-1906)

I	Els sentits espirituals, superadors del positivisme	201
II	L'ortodòxia catòlica: Josep Torras i Bages i Antoni Gaudí	205
III	Una poètica sagrada	215
IV	Una nova sensibilitat davant la qüestió obrera	239
V	Enllà, amunt...	253
VI	La «trilogia mística» de 1905-1906	269
VII	Religió i religions	285
VIII	¿Un neoespiritualisme modernista?	299
IX	Canvi d'etapa	307

Quarta part
L'ÚLTIM MARAGALL
(1906-1911)

I	Un període de guaret intel·lectual: «No trabajo nada»	311
II	Una estètica derivada d'una metafísica religiosa	315
III	Un amor entre l'absència i la presència	353
IV	Turba, poble i individu	381
V	Una fe viva contra una fe morta	405
VI	Temps i eternitat	415

Epileg: Enllà, amunt... ¡i endins! 447

ANNEXOS

I	Cronologia de Joan Maragall	459
II	Breu glossari filosòfic de l'últim Maragall	497

BIBLIOGRAFIA

I	Edicions de l'obra de Joan Maragall	501
II	Bibliografia sobre Joan Maragall	513

ÍNDEXS

I	Índex onomàstic	531
II	Índex de textos maragallians citats	543

Dimecres de Cendra
A una noia

No et facis posar cendra, — no et facis posar cendra,
patró de joventut,
que no té res que veure — la mort, la cendra, amb tu.
No entelis amb mementos
ton front rosat i pur.

Tu no has pas d'haver esment — de la trista paraula
que diu el sacerdot
girant-se de la taula.

Que aquest color rosat — que duus al front i als llavis
no t'ha sigut donat — per cendrosos agravis,

que t'ha sigut donat,
verge de la sang tendra,
per uns altres esblaims — que no són pols ni cendra.

PREFACI

No et facis posar cendra [...] que no té res que veure — la mort, la cendra, amb tu.

NO SABEM *a qui* s'adreçava. «A una noia», diu simplement el subtítol del poema. Res més. No disposem de més dades. El «patró de joventut» del segon vers i el «verge de la sang tendra» del dotzè no afegeixen pràcticament res al que la paraula *noia* ja conté. Una noia. Podem especular. Podem recórrer a la biografia: ¿Amanda?, ¿Teresa?, ¿Clara?, ¿Haidé? «Basta una noia amb la veu viva | per redimir la humanitat»,¹ ens dirà, molts anys més tard, el poeta que voldrà salvar, novalianament, el Comte Arnau. Gabriel Ferrater parlarà dels ensomnis d'un vell lúbric.² Massa fàcil. Massa banal. Altres buscaran l'amant, la transgressió de l'ordre familiar burgès, la recerca d'un reactiu davant la previsibilitat del que li pot oferir l'esposa i mare. Voldríem aleshores que la biografia ens resolgués la literatura, que la fes fins i tot més amena. Però la biografia es fa amb documents, no pas amb

1. «L'ànima», v. 159-160, dins *Seqüències* (Joan MARAGALL, *Poesia. Edició crítica*, La Magrana, Barcelona, 1998, p. 807).

2. Gabriel FERRATER, «Sobre la catarsi», dins *Les dones i els dies*, Edicions 62, Barcelona, 2002, p. 35.

especulacions. I els documents no hi són. O hi són, però no són públics. Hem d'abandonar aquesta via. Ens haurem de conformar amb la «noia».

Tampoc no sabem *qui* s'hi adreçava. No és Arnau, certament, tot i que ho podria ser. Entre l'Arnau que s'adreça a Adalaisa a la tercera secció de la primera part d'*El Comte Arnau*, escrita aquells mateixos anys, i la veu narrativa que s'adreça a la «noia» anònima de «Dimecres de Cendra», hi ha molt més que un parentiu. Recordem la història. El Comte Arnau intenta seduir Adalaisa, la sensual abadessa del monestir de Sant Joan de les Abadesses. A la cambra d'ella —tercera secció de la primera part d'*El Comte Arnau*—, sota la presidència d'un santcríst nu, cadascú demana a l'altre que es despulli. Ella el vol a ell sense la capa, perquè no ha de competir amb Déu en grandesa, sinó humiliar-se davant seu a la capella. Ell la vol a ella sense toca, sense manto i sense vel, perquè són les peces que la identifiquen com a monja tot cobrint la seva condició femenina i sensual. Ella pensa en un cel que els contempla i els jutja. Ell pensa en un cel «buit i silencios»³ objecte de la seva pròpia contemplació. Ascetisme *versus* sensualitat. Adalaisa *versus* Arnau. La «noia» *versus* la veu poètica de «Dimecres de Cendra».

Però a «Dimecres de Cendra» no hi surt Arnau. Si hi sortís potser podríem estar més tranquils. Com ho estem davant l'Arnau que vol despullar Adalaisa de religió perquè afiori la dona, això és, la sensualitat, el plaer, els sentits. La vida. Ningú no s'ha escandalitzat pel contingut de la tercera secció de la primera part d'*El Comte Arnau*. Hi parlen uns

3. «El comte Arnau», III, v. 38 (Joan MARAGALL, *Visions & cants*, Hermes, Barcelona, 2002, p. 58).

personatges. Unes màscares. És ficció. És literatura. Podem respirar tranquils. En canvi, el «Cant espiritual» ha inquietat. Ha escandalitzat. Perquè el discurs no està sostingut per un personatge de ficció. Perquè el text no és percebut com a *literatura*. La presència del personatge, de la marca de la ficció, ens tranquil·litza. Si hi ha personatge, si hi ha ficció, si hi ha literatura, sabem que en començar la lectura hem passat els ulls per un rètol invisible que ens recorda el pacte narratiu establert entre autor i lector: suspenem la credibilitat. El «Cant espiritual» inquieta perquè el llegim sense establir aquest pacte narratiu. Aleshores, el que llegim adquireix la versemblança d'una confessió íntima: no ens parla Arnau, ens parla Maragall. I això és més greu. Molt més.

Però podem qüestionar-ho, també. L'absència de personatge que parla no ens ha de conduir a la identificació mecànica entre autor empíric i veu narrativa. El «Cant espiritual» és també literatura i, per tant, hi ha un distanciament entre l'impuls de parlar i l'acte de parlar. Si més no, si fem cas de la poètica de Maragall mateix. I, amb tot, percebem clarament que el «Cant espiritual» no és *tan sols* literatura. Encara que Maragall comentés el poema dient que havia fet «furor»⁴ —una paraula que certament ens convida a desdramatitzar—, sabem que és un text que recull unes inquietuds reals d'algú també real. Com a «Dimecres de Cendra». I com a la secció tercera de la primera part d'*El Comte Arnau*. Perquè, més que *literaturitzar* «Dimecres de Cendra» i el «Cant espiritual», potser ens convindrà *autoritzar* l'esmentada secció

4. Carta a Josep Pijoan del 7 d'abril de 1911 (Anna Maria BLASCO I BARDAS, *Joan Maragall i Josep Pijoan. Edició i estudi de l'epistolari*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992, p. 432).

tercera de la primera part d'*El Comte Arnau*. Perquè la veu que parla a Adalaisa és la mateixa que parla a la «noia» de «Dimecres de Cendra» i al «Senyor» del «Cant espiritual». Exactament la mateixa. La mateixa que parla també en els escrits periodístics destinats al públic, i la mateixa que parla en els escrits privats destinats a si mateix, als altres o a la posteritat. Hi ha una unitat de sentit que recorre totes les paraules expressades per aquesta veu: veu poètica, veu literària, veu periodística, veu assagística, veu íntima, veu familiar..., totes semblen dir el mateix. ¿Ens pot tranquil·litzar la presència puntual d'una instància narrativa distanciadora? I quan, en algun moment determinat, la veu periodística «soni diferent» de la veu poètica, possiblement el «problema» el tindrà aquella, la veu periodística condicionada per uns vels que estrofan la unitat de sentit de tota una obra.

Després parlarem dels vels. Conformem-nos ara a recapitular: no sabem *qui* s'adreça a *qui*, però la coherència entre «Dimecres de Cendra» i la resta d'escrits de l'autor ens porta a identificar, sense temor excessiu, el pensament de l'autor amb la veu poètica.

Si no sabem *a qui* s'adreçava, però sospitem *qui* s'hi adreçava, ¿què podem dir sobre el *què*, és a dir, sobre *què* li adreçava? En aquest terreny, el text és molt clar: el Dimecres de Cendra, dia en què la religió parla el llenguatge de la mortificació, del rigor quaresmal, de la contenció dels sentits, del record de la condició mortal de l'ésser humà, de la memòria de la nostra contingència, aquell dia la «noia», la destinatària anònima i —per tant— universal del poema, és cridada a apartar-se radicalment d'aquest llenguatge. No hem vingut a recordar que morirem. No vivim per morir. L'ésser no ha de ser la memòria constant del no-ésser. Ni tan

sols la memòria puntual, un dia l'any, del no-ésser. Ni el Dimecres de Cendra. No. No hem vingut a recordar els límits de l'humà, no hem vingut a fer memòria de la petitesa de la nostra condició, no hem vingut a meditar sobre el caràcter fugisser de l'existència.

Com tots els anys, el Dimecres de Cendra de 1896 molts fidels van acudir a les esglésies perquè els sacerdots els imposessin cendra sobre el front tot dient: «Memento homo, quia pulvis es et in pulverem reverteris» ('Recorda, home, que ets pols i en pols et convertiràs'). Aquell mateix any, la veu que s'adreça a la «noia» de «Dimecres de Cendra» li diu «no». Set vegades repeteix la paraula *no* en un poema de tan sols tretze versos. Set *nos* que tenen un mateix sentit: la «noia» no ha de deixar-se portar pel discurs de la negació del cos, del present, dels sentits, de la sensualitat, de la vida. Els set *nos* són els *nos* a una negació. Són la negació de la negació, *ergo* l'afirmació. La negació l'articula el cos clerical, que la «noia» ha d'ignorar (l'anticlericalisme és aquí totalment explícit):

Tu no has pas d'haver esment — de la trista paraula
que diu el sacerdot
girant-se de la taula.

És una «trista paraula» la que diu «el sacerdot» des de l'altar. I les tristes paraules no han de ser escoltades. No pas per inconsciència: no es tracta de viure distretament, sense fer-se preguntes, sense recordar-se de l'origen i la fi de l'humà. No és frivolitat: Maragall és l'escriptor menys frívol de tota la literatura catalana contemporània. Si la veu poètica invita la «noia» a rebutjar la «trista paraula» clerical no és perquè aquesta «trista paraula» sigui incòmoda, sinó perquè aquesta

«trista paraula» és mentida. «No se nos ha explicado bien [...] esa contraposición entre Dios y el mundo», dirà, molt temps més tard, a la «Carta a una senyora»⁵ —els anys també hauran passat per a la «noia» convertida ara en «senyora», però el missatge que se li adreçarà serà exactament el mateix.

Sabem què nega la veu clerical. Però la negació de la negació implica una afirmació —com l'infant de *l'Així parlà Zarathustra*, Maragall sempre resol les negacions amb una afirmació més gran. Els «cendrosos agravis» que ha de rebutjar la «noia» seran substituïts per un color rosat que, si empallideix, no és pas pel *memento* clerical, sinó pel gaudi dels sentits:

Que aquest color rosat — que duus al front i als llavis
no t'ha sigut donat — per cendrosos agravis,

que t'ha sigut donat,
verge de la sang tendra,
per uns altres esblaims — que no són pols ni cendra.

És una qüestió cromàtica: la «noia» no ha de renunciar al color rosat de la seva carn. Si el perd, ha de ser per «uns altres esblaims». No pas per haver negat o reprimit aquest cromatisme d'acord amb els dictats de la predicació eclesiàstica, sinó al contrari: per haver-lo viscut al màxim. Un any abans de «Dimecres de Cendra», Maragall havia escrit el «Cant de novembre»:

5. «Carta a una senyora», *Diario de Barcelona* (9-XI-1911) (II, 764b-765a). Sobre la manera de citar les *Obres completes*, vegeu *infra*, p. 31-32, nota 26.

No t'entristeixin, doncs, els funerals novembres,
ni planyis mort lo que ha tingut ple ser...
De plànyer és el donzell que ajeu sos membres
ans d'haver-los cansat en el plaer.⁶

Com a poeta conscient i madur que és, Maragall no ignora la mort, però sap que l'important és presentar-s'hi havent «cansat» els membres «en el plaer», un plaer que dóna com a resultat uns «altres esblaims» més interessants que els de la *meditatio mortis*. La «trista paraula» no ha estat banalment ocultada per por de la mort, sinó que ha estat conscientment negada perquè el *memento* de la mort podria convertir la vida en estèril. Perquè Maragall s'adona que la predicació de la mort convida a una renúncia de la vida. Perquè constata que el discurs clerical és una traïció a l'encarnació del Verb. I perquè creu que el que cal no és amagar els colors sota la cendra, sinó viure'ls intensament fins a empallidir.

Sadollem la mirada de verdor
enfonsant-la en el tou dels grans herbatges;⁷

dirà a «Cant de maig, cant d'alegria». Els colors, de nou, intensament viscuts gràcies a uns sentits actius, anhelants, vius.

He parlat de vels. Perquè la paraula maragalliana d'*El Comte Arnau*, de «Dimecres de Cendra», del «Cant de maig, cant d'alegria», del «Cant de novembre» i del «Cant espiritual» és clara, però no és del tot «immediata». Els dubtes

6. «Cant de novembre», v. 16-19 (MARAGALL, *Visions & cants*, p. 110).

7. «Cant de maig, cant d'alegria», v. 13-14 (MARAGALL, *Visions & cants*, p. 108).

sobre les instàncies narratives (¿qui parla exactament?, ¿a qui s'adreça?), sobre el gènere (¿és literatura?, ¿és l'expressió de conviccions íntimes?) i fins i tot sobre la temàtica (¿de què parla exactament?) d'aquests textos constitueixen uns vels que cal saber identificar convenientment per fer comprensible el pensament de l'autor. La poesia és el vel transparent —però vel, tanmateix— de què se serveix Maragall per expressar les seves inquietuds. Un vel necessari, perquè l'expressió sense vels no sempre li era possible. Per raons externes, però també internes. A Maragall no sempre li van deixar expressar les seves inquietuds amb plena llibertat, però ell mateix tampoc no es va sentir sempre segur de l'oportunitat d'expressar-les.

Comencem amb les dificultats externes. Maragall va recórrer als vels poètics perquè l'expressió de les seves idees per mitjà d'una prosa més «transparent» va topar amb dificultats editorials notables. Ja sabem que no hi ha, pròpiament parlant, cap forma d'expressió estrictament transparent: també la prosa és un gènere, també l'article periodístic està sotmès a les lleis de la poètica. Però no ens enganyem: és diferent polemitzar amb la predicació clerical negadora de la vida a través d'Arnau o a través de la veu poètica de «Dimercres de Cendra», que fer-ho en prosa amb un article periodístic al *Diario de Barcelona* signat per «J. Maragall». No és perquè sí que la veu poètica sempre ha eludit la censura amb molta més facilitat que la veu periodística. I la de Maragall va ser, en gran mesura, una veu *periodística*: una veu que s'expressava a través de la tribuna que li ofería un mitjà de comunicació vuitcentista lligat a una ideologia reaccionària. En aquest marc, la paraula maragalliana serà una paraula vigilada. Especialment —molt especialment— quan es pronuncii sobre qüestions religioses.

La paraula maragalliana és vigilada pel censor eclesiàstic —o pel director, simplement— del *Diario de Barcelona*, que li impedeix compartir amb els seus lectors la descoberta de Nietzsche. Entre els anys 1893 i 1894 a Maragall li van ser censurats tres articles: coneixem el text del primer d'aquests tres textos —titulat «Federico Nietzsche»— perquè se'n van arribar a treure proves, Maragall les va conservar i els editors de les primeres *Obres completes* les van publicar (tot extraïent, al seu torn, aquelles proves, com qui llança l'escala un cop l'ha fet servir). Menys sort hi va haver amb els altres dos articles censurats aquells anys: «La nueva aurora» (qui sap si també de temàtica nietzscheana) i «Agua clara». Només en coneixem els títols gràcies a un llistat dels articles maragallians al *Diario de Barcelona* que l'autor mateix va confegir⁸ i pel qual sabem que no se'n van treure ni proves.

Però la paraula maragalliana serà vigilada també pels comissaris polítics de *La Veu de Catalunya*, que li impediran proclamar el respecte per tota vida humana («La ciutat del perdó») i tractaran d'aigualir-li la defensa d'una Església dels pobres («La iglésia cremada»). I serà vigilada novament per l'editor del seu últim llibre (*Elogios*), que es resistirà a publicar els seus assaigs per escrúpols d'ortodòxia. El pensament religiós de Maragall provoca una enorme incomoditat en els cercles en què es mou, com ho palesa, per exemple, l'«enverinament» desencadenat per l'article «La Virgen de Agosto» (agost de 1905) o la «severa amonestació eclesiàstica

8. «Lista de artículos en el Diario de Barcelona (1892-1903)» (Arxiu Joan Maragall, Biblioteca de Catalunya, mrgll-Mss. 8-13-1). En endavant citaré la documentació custodiada a l'Arxiu Joan Maragall amb l'abreviatura AM, seguida del topogràfic corresponent.

privada» que va provocar «La vuelta al caos» (juliol de 1911). Des de les primeres col·laboracions periodístiques (1892) fins a l'últim llibre (1911), la paraula de Maragall es troba exposada permanentment a una lectura que n'assenyala les possibles heterodòxies, un fet que influeix sens dubte en els escrits públics de l'escriptor i que el porta a recórrer als vels de la poesia.

La de Maragall és, aparentment, una veu catòlica: un escriptor que dedicava poemes a la processó de Corpus, traduïa les vides de sants de l'hipercatòlic Ernest Hello, es cartejava amb el bisbe Torras i Bages, feia batejar i confirmar els fills i anava a missa els diumenges. Però és també, ¡ai!, un poeta que canta amors no sempre conjugals, un articulista que defensa divinitats paganes i sensualismes perillosament hedonistes, i un pare de família que no vol una escola religiosa per als seus fills i que no participa en el rés quotidià del rosari que dirigeix la seva esposa.⁹ La seva fe, més propera al credo fàustic que al símbol dels apòstols, tenia altres maneres d'expressar-se i de viure's.

En un temps i un país en què els debats teològics eren un combat al qual els laics catòlics no estaven convidats i en què la coacció social del catolicisme dificultava enormement l'exposició pública d'idees religioses divergents, Maragall es veurà obligat a expressar el seu pensament religiós a través de figures de ficció i fins i tot, en alguns dels seus articles,

9. Gabriel MARAGALL I NOBLE, *Joan Maragall: esbós biogràfic*, Edicions 62, Barcelona, 1988, p. 129. M. Rosa SUBIRÀ ROCAMORA, «La personalidad religiosa de Juan Maragall», tesi de llicenciatura inèdita dirigida per Antoni Comas, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1965, p. 81, dóna més dades (obtingudes per confidència d'Helena Maragall) sobre les pràctiques de pietat de Maragall.

haurà de fer aparents defenses de l'ordre dogmàtic establert. Tot plegat, vels que amaguen l'autèntic pensament de l'escriptor. Uns vels dels quals, però, s'anirà alliberant amb els anys. Al final de la seva vida, Maragall gosarà prescindir dels personatges de ficció per formalitzar per escrit els seus anhels religiosos, i abandonarà definitivament la màscara d'articulista convencionalment catòlic que havia adoptat momentàniament. La veu de Maragall, en polèmica oberta i explícita amb segles d'exegesi bíblica deformadora, mostrarà nuament el nucli de la seva reflexió sense haver de recórrer a procediments poètics. Si, durant uns anys, semblava haver-hi hagut una certa divergència entre la poesia (transmissora d'un vitalisme i un hedonisme antiascètics i anticlesiàstics) i la prosa (defensora banal i previsible del Catecisme), al final de la seva vida convergiran les intencions expressades en els dos gèneres: tots dos expressaran el que abans només aflorava en la poesia, i per això podrà plantejar-se abandonar l'escriptura en vers i expressar-se exclusivament en prosa. La dualitat maragalliana —el «doble fons», en termes de Gaziell— es resol finalment en una unitat tan transparent com incòmoda per a molts dels seus lectors.

Només una lectura ingènua —certament molt ingènua— pot confondre els vels de la formulació amb el nucli del pensament. Malauradament, les lectures ingènues han sovintejat. Els uns, des d'un catolicisme militant, han volgut fer de Maragall un dels seus, tot convertint el conflictiu intercanvi intel·lectual amb Torras i Bages en una relació d'amistat i admiració que —;desenganyem-nos d'una vegada!— no va existir mai. Confondre cortesia amb acatament resulta bastant pueril. Els altres, des de la desqualificació d'un Maragall suposadament conservador, han trobat, en

els textos maragallians on aflora un catolicisme convencional i ortodox, una prova més del reaccionarisme en què han encasellat l'escriptor. Uns i altres s'han deixat enganyar *ingènua*ment pels vels d'unes formulacions condicionades per circumstàncies prou evidents, i s'han deixat condicionar *dogmàticament* per uns prejudicis també prou evidents. El resultat ha estat un Maragall presentat com una figura plana, tova, «mig de pastisseria de l'antic Forn de Sant Jaume barceloní» (Gaziel *dixit*).¹⁰ Curiosament, una lectura compartida per clergues clericals —l'adjectiu no és redundant— i per investigadors filomarxistes.

No pretenc ser el primer a treure vels ni tenir la clau de l'objectivitat científica: sé prou bé que la neutralitat pura no existeix. Però en la redacció d'aquest llibre sí que ha estat el meu propòsit ser tan fidel com he pogut a la lletra, al que diuen els textos de Maragall, evitant al màxim les concessions a l'especulació. M'ho ha facilitat el fet que aquest no sigui ni vulgui ser un llibre sobre el Maragall *home*, sinó sobre el *pensament* que es desprèn de la seva obra. Per això, no he investigat a fons algunes qüestions que biogràficament podrien ser interessants però que no afloren clarament en els textos, com ara el contrast entre la religiositat de Maragall i la de la seva dona¹¹ o les hipotètiques connexions amb la

10. Citat per Josep BENET, *Maragall i la Setmana Tràgica*, Edicions 62, Barcelona, 1992⁶, p. 10.

11. Sé prou bé que «la religió d'un home no es coneix sense la de la seva dona», com sosté hàbilment la psicoanalista Marie BALMARY a *L'origen diví. Déu no ha creat l'home*, Fragmenta, Barcelona, 2008, p. 102. Però aquest llibre no estudia la religió de l'*home* Joan Maragall sinó el pensament que es desprèn dels seus textos.

francmaçoneria.¹² No és la religiositat de l'home Joan Maragall el que he anat a buscar, sinó les idees que va formular en el camp del religiós. El que va quedar per formular pot ser objecte de mil especulacions: les deixarem per a l'amable lector.

L'opció per les idees formulades i no per l'home m'ha dut a posar l'accent no pas en les *pràctiques religioses*, sinó en el *pensament religiós*. Això pressuposa en Maragall un esforç d'elaboració teòrica al voltant de qüestions metafísiques i transcendents. I és que Maragall, no ens enganyem, fou un teòric: un pensador que manejà idees abstractes i les exposà discursivament. Ens hem de protegir de les contínues manifestacions antiintellectualistes de l'escriptor, que formen part de la màscara amb què es presentà en públic però que no ens serveixen per explicar una tasca intel·lectual com la seva, pròpia de qui no es limita a rebre acríticament un determinat ideari, sinó de qui filtra, tria, descarta, elabora i reelabora les idees que li arriben culturalment, tot creant una terminologia pròpia i esforçant-se per comprendre i fer comprensibles als altres els grans temes que el preocupaven de la manera més rigorosa possible. La seva preferència per la dada concreta, la individualitat, el fet viu i únic, l'obliga-

12. Cf. Glòria CASALS, «Joan Maragall: "...una herència que no podia anar sencera a ningú"», dins Joan MARAGALL, *Beneita sies, tempestat passada, perquè fas alçar els ulls a la llum nova!*, Institució de les Lletres Catalanes, Barcelona, 2010, p. 22. Allusions a la hipotètica francmaçoneria de Maragall les he sentit en boca d'altres estudiosos, però les proves aduïdes són —si més no, fins ara— mers indicis no conclouents i que portarien a identificar amb la francmaçoneria molts altres intel·lectuals de l'època. D'altra banda, i si se'm permet una pregunta innocent: ¿no havíem quedat que Maragall era un reaccionari?

ven a declarar el seu rebuig per tota teoria com a abstracció allunyada de la realitat. No es considerarà mai un filòsof ni un tractadista, sinó tan sols «un encantat de las clarors que'm passen per davant dels ulls».¹³ Però s'esforçà tota la vida no solament a descriure aquestes clarors, sinó també a pensar-les i comprendre-les. Encara que sempre digué el contrari:

m'encanta [el misteri de l'ésser], però no m'inquieta; no tinc el desitj de saber: si algun cop penso, m'espanto, me ve rodament de cap, y torno esferehit a la contemplació desinteressada: allí sóch a casa meva, y beneheixo a Déu pel delit inefable qu'allí dóna a la meva humilitat, és dir, a la meva conformitat ab la pròpia naturalesa.¹⁴

Tanmateix, podem trobar, en textos de totes les èpoques, mostres d'un pensar i un desig de saber molt allunyats dels que dóna a entendre en aquesta declaració. «Quiero saberlo todo»,¹⁵ explicava un jove Maragall al seu confident Josep M. Lloret, quan es va fer soci de l'Ateneu per poder utilitzar

13. Carta a Josep Pijoan del 30 d'abril de 1904 (BLASCO, *Joan Maragall i Josep Pijoan*, p. 273).

14. *Ibid.*, p. 274.

15. Carta a Josep M. Lloret del 26 de gener de 1886 (AM mrgll-Mss. 5-22b-15/2) (Joan MARAGALL, *Com si entrés en una pàtria. Cartes a Josep M. Lloret (1882-1895) i Notes autobiogràfiques (1885/1910)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2007, p. 92). Aquest «quiero saberlo todo» sembla calcat del que en el *Faust* (v. 600-601) el criat del protagonista, Wagner, diu al seu amo: «Mit Eifer hab' ich mich der Studien beflissen; | Zwar weiß ich viel, doch möcht ich alles wissen» ('Me he aplicado mucho al estudio, y sé ya mucho ciertamente, pero querría saberlo todo', en la traducció maragalliana del *Faust* editada per Jaume TUR, *Maragall i Goethe. Les traduccions del Faust*, Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1974, p. 160, que situa la traducció precisament al 1885).

a fons la seva biblioteca. Des de les primeres «Notes autobiogràfiques» i l'«Oda infinita» fins als últims escrits, l'afany de saber serà clau per comprendre Maragall: convé que no ens deixem enganyar pel poeta que es declara únicament «encantat de las clarors».

L'interès d'aquest pensament rau no solament en els seus continguts, sinó en la manera com són elaborats. Maragall no treballa amb les eines d'un teòleg, sinó amb les d'un poeta i un pensador —de vegades, amb les d'un místic. I ho fa precisament a l'inici d'un segle en què la religió deixarà de ser patrimoni exclusiu de l'àmbit retallat pel temple —tot i que potser hauríem d'admetre que la institucionalització del sagrat mai no ha arribat a monopolitzar-lo del tot. En el segle de les *metamorfosis del sagrat*, un sagrat que busca refugi entre poetes i artistes abans que entre teòlegs, el pensament religiós del poeta Maragall esdevé tot un signe: antieclesiàstic i antiascètic —no pas, però, antimístic—, lluny de qualsevol preocupació confessional, en denunciar la identificació de l'Església amb els rics i la banalitat de les pràctiques de pietat d'aquests, en valorar totes les manifestacions de fe mentre siguin autèntiques, l'escriptor se'ns mostra molt més acostat a la sensibilitat religiosa del nostre temps que a la del seu.

Seria un error presentar el pensament religiós maragallí exclusivament des de l'òptica de l'ortodòxia catòlica, ja sigui per assenyalar-ne la fidelitat, ja sigui per remarcar-ne les desviacions. Aquesta ha estat, en gran mesura, la manera com la bibliografia maragalliana s'ha enfrontat a la temàtica. Però no es pot llegir l'obra d'un autor exclusivament des dels pressupòsits dels seus lectors coetanis: reduir el pensament religiós de Maragall al debat sobre la seva ortodòxia o heterodòxia suposa violentar aquest pensament, ja que tot i

que la relació amb el dogma és prou important, i sens dubte influeix en la seva escriptura, no és tanmateix la preocupació central d'un escriptor que, per bé que es considerava catòlic, no vivia de l'Església ni hi tenia més lligams que els habituals d'un laic catòlic del seu temps. A més, estudiar el pensament religiós de Maragall atenent sobretot a les possibles desviacions de la dogmàtica catòlica suposa ignorar la realitat de l'evolució dogmàtica i de la seva divulgació i, sobretot, partir de l'implícit que Maragall era catòlic i només podia i volia ser-ho. I és cert que els interessos religiosos de Maragall són vehiculats en bona mesura pel llenguatge del catolicisme, però també ho és que sobrepassen aquest llenguatge, que li resulta clarament insuficient per expressar-los.

Forma part dels objectius d'aquest llibre la inserció de les grans preocupacions intel·lectuals de Joan Maragall en l'àmbit religiós en el marc d'una *biografia intel·lectual* que en permeti veure l'evolució i el desenvolupament. Es tracta, en definitiva, de donar certa sistematicitat a un conjunt de formulacions asistemàtiques que apareixen al llarg dels textos de totes les èpoques de la seva producció. L'enfocament diacrònic adoptat permet que hom pugui llegir aquesta obra com una *biografia intel·lectual* que posa l'accent en la dimensió religiosa del seu pensament però sense que això constitueixi una limitació estricta. Tot i que el gruix de l'obra de Maragall —que comença a publicar tard i mor relativament jove— apareix al llarg de només vint anys, és possible trobar textos maragallians força anteriors a les seves primeres publicacions i, en alguns casos, amb referències que es remunten fins a la infantesa, de manera que el material de què es disposa permet observar un personatge des dels seus inicis fins a la seva mort als cinquanta-un anys. A més a més, en

la producció dels darrers vint anys també és perceptible una clara evolució que una exposició exclusivament sincrònica amagaria. El Maragall de 1893 és molt diferent del Maragall del 1900; el del 1900 és molt diferent del de l'any 1906; i el del 1906 també és molt diferent del de l'any 1911. No he volgut renunciar a resseguir aquest itinerari, que permet veure com en el pensament de Maragall van apareixent les idees: algunes són abandonades, altres són objecte de grans canvis i altres sembla que es mantinguin intactes. En tot cas, és evident que l'existència d'unes constants en tota la trajectòria de Maragall no impedeix que es produeixin rectificacions, girs i, sobretot, aprofundiments. La lectura diacrònica proposada pretén resseguir detalladament aquest procés.

El pensament religiós de Maragall es construeix al llarg d'una vida poc «rendible» en termes biogràfics: en la vida aparentment sedentària d'un burgès que va néixer i morir a la mateixa ciutat, va viatjar relativament poc i va tenir una vida familiar força convencional. Fins als trenta anys, els textos de Maragall són fonamentalment autobiogràfics i autoreferencials (la major part són papers privats). En conseqüència, llegir aquests textos implica ineludiblement resseguir la vida d'un infant que es fa adolescent —tot abandonant l'entusiasme d'una religiositat que retrobarà, transformada, en la joventut—, d'un adolescent que entra en la joventut quan aconsegueix canviar el futur d'industrial preestablert pel pare per l'ingrés a la universitat, i d'un jove que entra en l'edat adulta quan la misantropia d'arrel romàntica a què s'havia abandonat topa amb la realitat dels negocis mundans. Maragall, aquests anys, és fonamentalment autobiogràfic perquè és privat: no disposa encara d'una tribuna pública on exposar *idees generals* i, si bé sent la inclinació a la

poesia, l'afany de coneixement el vehicula molt més cap a la lectura que cap a l'escriptura. Teoritza, sí, però molt menys que no ho farà en el futur. Això canviarà entre els trenta i els trenta-dos anys, quan es guanyarà una tribuna pública al *Diario de Barcelona* que li permetrà gaudir d'una posició estable en el món del periodisme des de la qual podrà emprendre una observació de fets i tendències que el conduiran a l'elaboració d'un pensament propi.

A partir dels trenta anys, la biografia de Maragall seguirà el seu curs, però sense sobresalts: es casarà, tindrà tretze fills, es desplaçarà esporàdicament per Espanya i el sud de França, patirà alguns problemes de salut, establirà noves amistats, abandonarà el *Diario de Barcelona* en dues ocasions, acceptarà altres tribunes, presidirà institucions, farà llargs estiuieigs... Però tot això, que certament marcarà la seva obra i que, en alguns casos, ens serveix per delimitar expositivament les diferents etapes del seu pensament, no serà central en els seus escrits, perquè aquests ja no seran tan sols notes autobiogràfiques i cartes als amics, sinó llibres de poesia, articles periodístics, discursos i assaigs: és a dir, textos amb un destinatari ampli i amb una data de publicació concreta. El pensament de Maragall es desplega, a partir d'aleshores, en públic: en permanent diàleg amb un destinatari plural al qual s'adreça en segona persona en els articles i discursos.

Maragall és gairebé un escriptor sense llibres: en poesia, tret de *Nausica* —un volum pòstum—, tots els seus llibres són reculls miscel·lanis de poemes (encara que tinguin una arquitectura i una certa unitat temàtica); en prosa, tret d'alguns petits opuscles prepararà únicament una antologia d'articles de la seva primera etapa al *Diario de Barcelona* —a iniciativa

dels amics— i un recull d'assaigs —finalment pòstum—, *Elogios*, la major part dels quals havien estat publicats abans com a articles. Ni un sol llibre, doncs, realment premeditat, escrit de manera seguida en la soledat de l'estudi i ofert al món al final del procés de redacció. No, el pensament de Maragall es va desplegant en públic a través de poemes, articles, discursos i assaigs, mostrant-se en el curs mateix de la seva elaboració. Això explica la fragmentarietat i falta de sistematicitat d'aquest pensament.

Incloc com a annex una àmplia cronologia de Maragall, elaborada fonamentalment a partir dels textos de l'escriptor. He tractat de recollir-hi el màxim nombre de desplaçaments de Maragall documentables, perquè poden facilitar molt la datació de cartes i esdeveniments. La base d'aquesta cronologia és la que Maragall mateix va anar elaborant en anotar, a partir del casament, els fets més rellevants de la vida familiar i professional en l'anomenada *Agenda de sobretaula*.¹⁶ Hi he sobreposat les dades que ofereixen les sis agendes i llibretes de butxaca conservades, corresponents als anys 1900, 1901, 1907, 1907-1910, 1907-1911 i 1911,¹⁷ i, sobretot, l'epistolari i les «Notes autobiogràfiques». També m'he servit de les anotacions maragallianes en els calendaris conservats, de la resta de l'obra de Maragall, d'altres documents custodiats a l'Arxiu Maragall i, esporàdicament, de la bibliografia secundària.

Sobre Maragall s'ha publicat molt, fins al punt que la bibliografia que ha generat esdevé difícilment abastable en la seva totalitat. Ja el 1926 Josep Pla constatava que s'havien

16. AM mrgll-Mss. C.F.

17. *Ibidem*.

escrit «dues o tres tones de paper sobre el poeta»,¹⁸ un conjunt que anys més tard, el 1960, Josep Benet no s'estava de qualificar com a més extens que no pas intens.¹⁹ D'aleshores ençà s'ha avançat força en l'edició crítica de l'obra maragalliana, en el coneixement de determinats episodis de la seva vida, en l'estudi de la seva poesia i de la seva poètica, i en l'esclariment de les seves afinitats intel·lectuals. Hi ha encara, però, moltes tasques pendents. Una d'elles és la d'una bona biografia de Maragall: les existents són en general poc ambicioses i elaborades amb una metodologia que, en la major part dels casos, és només vagament científica. Aquest llibre no és cap biografia, però la cronologia que ofereix i l'establiment d'unes grans etapes en el desplegament del pensament de Maragall volen contribuir a l'establiment de la gran biografia que l'escriptor es mereix.

En l'àmbit filològic, la manca d'una edició crítica de l'obra completa de Maragall —afortunadament, aquest problema quedarà resolt en poc temps—²⁰ fa que el lector i l'estudiós hagin hagut de treballar fins ara amb un text poc fiable, cosa que ha hipotecat sense culpa moltes de les lectures que s'han fet de l'obra. Si a aquests problemes hi afegim una ordenació arbitrària de la poesia,²¹ un epistolari

18. Josep PLA, «El senyor Maragall», dins *Llanterna màgica. Capítols de novel·les – Viatges sense objecte – Retrats*, Diana, Barcelona, 1926, p. 192.

19. Josep BENET, «Una iniciativa», *Serra d'Or*, núm. 3-4 (març-abril 1960), p. 15, recollit dins *Fets i personatges*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1981, p. 11.

20. Qui això subscriu forma part —des de la seva creació l'any 2004— del comitè editorial de l'edició crítica de les obres completes de Maragall, que publicarà Edicions 62 en tres volums. L'equip és integrat, a més, per Lluís Quintana (director), Francesco Ardolino i Glòria Casals.

21. Ho assenyala Glòria CASALS, «Notes sobre les edicions pòstumes de

incomplet i deliberadament retallat, uns criteris lingüístics no uniformes ni explícits,²² i el fet que des de 1961 fins avui han aparegut nous textos de Maragall, és evident la urgència d'una nova edició de les obres completes que ofereixi plenes garanties textuais. En aquest llibre he hagut de remetre les citacions a les edicions existents, però he tingut la sort de poder treballar en molts casos amb els textos manuscrits o amb les edicions originals al davant, cosa que m'ha permès esquivar les hipoteques de les males edicions.

Pel que fa a l'epistolari, un cop publicades les cartes adreçades a Lloret, potser la necessitat més urgent és l'edició del riquíssim corpus adreçat a Clara Noble, d'un gran interès no solament per a l'establiment de la biografia de Maragall —el viatge a Madrid i les set estades a Caunterets es poden resseguir detalladament gràcies a aquest epistolari—, sinó també per a la datació precisa d'alguns poemes, el coneixement del procés de redacció d'alguns textos, l'esclariment de les seves lectures, dels seus contactes amb alguns intel·lectuals... L'ampli ús que s'ha fet de les cartes a Clara Noble en aquesta recerca permet intuir la importància d'aquest epistolari. Cal confiar que se superaran aviat les dificultats que han obstaculitzat fins ara la publicació d'aquest corpus epistolar: sembla poc oportú continuar posant sota reserva uns textos que, bé que pertanyents a la intimitat matrimonial, són els d'un home públic mort fa gairebé cent anys i que, d'alguna manera, ens pertany a tots, no solament als seus néts. Potser no és

la poesia de Joan Maragall», *Els Marges*, núm. 43 (febrer 1991), p. 77-87.

22. Per aquest tema, cf. *ibidem* i Ignasi MORETA, «Els articles catalans de Joan Maragall. Estudi i edició crítica», treball de recerca inèdit dirigit per Narcís Garolera, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 2004, p. 50-77.

gratuït recordar la correspondència de l'any 1912 entre Clara Noble i Josep Pijoan, quan davant els dubtes d'aquest sobre l'oportunitat d'escriure sobre Maragall per al públic, Clara Noble li responia: «¿No sería egoísmo de mi parte y de la suya si yo le dijese quédesele todo, cuando justamente Vd. es uno de los que más pueden decir la verdad?»²³ El que Clara pensava dels records de Pijoan, ¿no pot valer també per als documents de Clara?

Més enllà de la tasca filològica pendent, hi ha encara molts àmbits d'estudi de Maragall pendents de colonització. Així, el pensament polític de l'escriptor espera encara un estudi aprofundit, no tant pel que fa a les seves idees sobre el catalanisme o l'iberisme, que han estat força explorades, sinó pel que fa als seus posicionaments sobre les formes de govern, l'eix dreta-esquerra, la qüestió obrera, el socialisme, l'anarquisme, el terrorisme i la violència d'Estat, etc.; Maragall va ser un influent comentarista polític i un pensador polític gens superficial, de manera que les seves idees en aquest àmbit mereixen una aproximació seriosa que es troba a faltar a l'hora de llegir els seus escrits. En el camp estètic, si bé els principals textos definidors de la seva poètica han estat molt explorats, encara no s'ha tocat fons a l'hora d'avaluar les possibles influències d'aquesta teoria sobre la praxi de Maragall no solament com a poeta, sinó també com a prosista i com a crític. També en el camp estètic cal un estudi formal de l'obra maragalliana que ens permeti afrontar amb valentia qüestions com ara el poc domini tècnic sobre el vers que se li ha atribuït sovint, les seves aptituds a l'hora

23. Carta de Clara Noble a Josep Pijoan del 21 de juny de 1912 (AM calaix central 2.º).

de cultivar la ficció (en vers i en prosa), la tècnica emprada en la prosa no ficcional, el lèxic... I, naturalment, el seu domini de la prosa castellana, tan conreada per l'escriptor i que caldria rescatar dels llimbs acadèmics en què es troba. Un altre aspecte de l'estètica maragalliana a treballar és la música, un tema al qual es podria dedicar més d'una tesi doctoral, segons el parer d'un expert en la matèria.²⁴ Sobre el Maragall advocat —o, potser millor, jurista—, el Maragall periodista i el Maragall traductor, hi ha encara molts aspectes ignorats i que mereixerien estudis monogràfics.

Les citacions dels textos de Maragall procedeixen de les edicions crítiques o filològiques —quan n'hi ha—,²⁵ dels manuscrits i edicions originals, i de les *Obres completes*. En citar textos dels quals no hi ha edició crítica o filològica però que són a les *Obres completes*, dono la referència de l'edició Selecta en dos volums, tot i que en molts casos he transcrit els textos a partir dels manuscrits o impresos originals.²⁶

24. Conferència de Jaume Radigales a l'Arxiu Joan Maragall sobre «Maragall i Mozart», pronunciada el 15 de juny del 2006 en el marc d'un acte organitzat per la Biblioteca de Catalunya i la Fundació Joan Maragall.

25. Vegeu *infra*, «Bibliografia», p. 507-508, el llistat d'edicions crítiques i filològiques emprades.

26. Les referències a Joan MARAGALL, *Obres completes*, 2 vol., Selecta, Barcelona, 1961-1961, es fan donant en primer lloc el volum (I o II), en segon lloc la pàgina, i en tercer lloc la columna (*a* o *b*). En el cas de l'epistolari, quan el material consultat és inèdit ho indico donant, en lloc d'una referència bibliogràfica, el topogràfic del manuscrit a l'Arxiu Maragall (amb l'abreviatura AM seguida del topogràfic). La transcripció de material inèdit respecta sempre la llengua de l'original, inclosa la puntuació. Quan

La meva dedicació a Maragall és ja antiga. Crec que va ser als vuit o nou anys quan vaig començar a llegir textos de Maragall de la mà d'un parell d'antologies infantils de poemes i cançons. Posteriorment, el meu avi Marcellí Moreta em va regalar l'*Antologia poètica* de Maragall elaborada per Carles Riba (1954) i el *Llibre de lectura* preparat per Antoni Comas (1970). Ja adolescent, també va ser el meu avi qui em va posar a les mans el llibre de Josep Benet *Maragall i la Setmana Tràgica*, que, a més de fer-me descobrir els articles escrits per Maragall amb motiu de la Setmana Tràgica, em va impactar per la hipòtesi de Benet sobre la influència que, segons ell, hagués tingut Maragall sobre «el modern pensament social cristià d'Europa» si hagués tingut l'oportunitat d'aprofundir en les intuïcions expressades a «La iglésia cremada». Vaig trobar corroborada aquesta hipòtesi en el llibre d'Eugenio Trías *El pensament de Joan Maragall*, en què explica que els darrers anys de la seva vida l'escriptor havia iniciat una fecundíssima reflexió sobre la mort quan aquesta se li va creuar físicament. Trías, com Benet, també va parlar, doncs, de la injustícia d'una mort prematura que, malgrat tot, encara va permetre a Maragall llegir-nos les seves grans intuïcions. La

se citen cartes editades però havent confrontat l'edició amb el manuscrit (perquè l'edició és incompleta o no és fiable), la referència bibliogràfica on s'ha publicat la carta va seguida del topogràfic del manuscrit. En el cas de l'epistolari amb Lloret, consultat sobre el manuscrit abans de l'aparició de l'edició diplomàtica de Glòria Casals (MARAGALL, *Com si entrés en una pàtria*, p. 35-168), he mantingut la meua transcripció —amb la referència als topogràfics corresponents de l'AM—, però hi he afegit la referència a l'edició de Casals per facilitar-ne la consulta al lector.

hipòtesi de Benet i la corroboració que hi dona l'obra de Trías em van dur al propòsit d'endegar algun dia un intent de comprensió del pensament de Maragall, especialment en el camp religiós.

Una primera versió del text d'aquest llibre —amb alguns capítols que aquí he suprimit o reelaborat àmpliament— va constituir la meua tesi doctoral, presentada el desembre del 2008 a la Universitat Pompeu Fabra.²⁷ Aquella tesi em va deixar en deute amb moltes persones. En primer lloc, amb els codirectors del treball, Amador Vega Esquerria (UPF) i Lluís Quintana Trias (UAB). A tots dos els dec, no solament la generosa dedicació a la tasca de direcció de la tesi, sinó també nombrosos estímuls intel·lectuals que n'he pogut rebre durant anys. Al llarg d'aquest procés m'he sentit també molt acompanyat per col·legues i amics com ara Francesc Ardolino (UB), Josep Barcons, Anna M. Blasco, Raquel Bouso (UPF), Eduard Cairol (UPF), Glòria Casals (UB), Tamarà Djermanović (UPF), Narcís Garolera (UPF), Miquel M. Gibert (UPF), Heidi Grünwald (UB), Antoni Malet (UPF), Teresa Mañà (UB), Pere Maragall, Xavier Melloni (Facultat de Teologia de Catalunya), Josep Otón (ISCREB), Fernando Pérez-Borbujo (UPF), Patrizio Rigobon (Universitat Ca'Foscari de Venècia), Francesc Torralba (URL) i Eugenio Trías

27. Ignasi MORETA, «El pensament religiós de Joan Maragall», tesi doctoral dirigida per Amador Vega i Lluís Quintana, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 2008, disponible en línia al portal TDX: <<http://www.tdx.cat/TDX-0209109-141633/>>. En el procés de transformació de la tesi en llibre he reduït molt el contingut de les notes, on discutia àmpliament la bibliografia secundària i on donava notícies molt detallades sobre els llibres que Maragall posseïa a la seva biblioteca. Al lector interessat a aprofundir en aquests aspectes el remeto, doncs, a l'edició en línia de la tesi.

(UPF), als quals dec nombrosos estímuls, suggeriments i, en alguns casos, valuoses respostes a les meves consultes. Finalment, em sento en deute amb els membres del tribunal que va jutjar la tesi —Pere Lluís Font (IEC), Francesc Torralba (URL), Narcís Garolera (UPF), Ramon Pla i Arxé (UB) i Dominique de Courcelles (CNRS)—, per la lectura atentíssima del meu treball i pels valuosos comentaris que me'n van fer i que he mirat de tenir en compte en el procés de transformació de la tesi en llibre. Òbviament, em faig únic responsable dels errors, les insuficiències i els judicis temeraris que pugui contenir aquesta obra.

Finalment, vull fer constar que la meva dedicació a l'estudi de l'obra de Joan Maragall ha estat *patida* per la meva família i, molt especialment, per Inês Castel-Branco, que comparteix amb mi «la vida primera» en «la via de les coses corporals».

Barcelona, setembre del 2010

Primera part

LA RELIGIÓ —ROMÀNTICA—
DE LA BELLESA

(1860-1890)